

УДК 7.03+7.025.22:930.25(477)

Світлана Іванисько

ДОЛЯ КУЛЬТОВИХ ЦІННОСТЕЙ, ВИЛУЧЕНИХ ІЗ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ В 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті йдеться про взяття на державний облік культових цінностей з Софійського собору в Києві, їх вилучення та подальшу долю.

Аннотация. В статье описывается процесс взятия на государственный учет культовых ценностей из Софий-

ского собора в Киеве, их изъятие и дальнейшая судьба.

Summary. In article the process of taking to the state account of religious values from the Saint Sophia Cathedral in Kiev, their withdrawal and subsequent fate describes.

Протягом століть православні храми збирали предмети культового характеру, деякі з них мали також історичне, художнє, культурне та мистецьке значення. Одним із місць зосередження подібних цінностей був Софійський собор у Києві як один із центрів релігійного життя не тільки міста, а й усього регіону.

Слід зазначити, що в Російській імперії, відповідно до усталеної практики, щороку здійснювали перевірку майна Софії Київської, її ризниці та бібліотеки. Існували докладні інвентарні описи культового начиння. Окремі списки склалися на предмети, які не використовувалися під час служб, проте мали історичне значення. Для їх складання рекомендувалося запрошувати фахівців — істориків, археологів, ювелірів.

Згідно з цими описами, у соборі св. Софії на початку ХХ ст. зберігалася колекція цінних монет, медалей, портретів, перлів. У ризниці знаходилося багато речей, які мали цінність не тільки матеріальну, а також як твори мистецтва, виготовлені київськими майстрами XVIII—XIX ст. Багатою була бібліотека храму. В ній нараховувалося понад 1 тис. друкованих книжок, деякі з них учені відносили до XVI—XIX ст., серед них такі неповторні унікальні твори, як Острозька Біблія 1581 р. і Львівський Апостол 1574 р. та близько 1 тис. рукописних [13; 14; 37]. У колекції були автографи П. Могили та інших митрополитів, а також книги, дібрані та подаровані митрополитом і дослідником історії храму Є. Болховітіним (митрополит Київський, 1822—1837).

На жаль, практично всі цінності Софійського собору були втрачені під час буремних 20—30-х років ХХ ст.

Питання конфіскації на початку 1920-х років церковних цінностей висвітлювалися, передусім, у роботах представників української діаспори В. Вериги [30], Т. Геврика [31], О. Повстенка [38] та ін. В українській вітчизняній історіографії ця тема активно досліджується з 80—90-х років ХХ ст. і тут вагомим є внесок О. Нестулі в розробку цієї проблематики [32—34]. Проте більшість досліджень мають загальний характер.

Метою публікації є висвітлення деяких аспектів, пов'язаних із художніми цінностями

Софійського собору, а саме: їх взяття на облік, конфіскації у фонд боротьби з голодом на початку 1920-х років, а також їхня подальша доля.

Історичні та культурні цінності, що містились у культових спорудах, завжди привертати увагу науковців, пам'яткоохоронців та представників влади. У травні 1919 р. Рада Народних Комісарів (РНК) УСРР ухвалює декрет “Про передачу майна монастирських церковних та інших релігійних установ у відання Народного Комісаріату соціального забезпечення” [29]. Як і самі храми, все майно, що знаходилося в культових спорудах, націоналізувалося та передавалося в користування релігійним громадам. Пізніше була створена Комісія з ліквідації майна церковних, монастирських та інших релігійних установ (ПОЛІР), що впроваджувала декрет у життя. До складу цієї комісії увійшли представники від комісаріатів соціального забезпечення, землеробства, внутрішніх справ, охорони здоров'я, юстиції, фінансів та освіти.

Майно, що зберігалось в Софійському соборі, було визначене як таке, що має мистецьке та історичне значення. Воно передавалось у відання Народного Комісаріату Освіти (НКО) і на користування — релігійним громадам. Співробітники ПОЛІРу провели опис речей, що знаходилися в Софійському соборі. Проте списки було складено наче зумисно недбало, відомості, що в них містилися, досить скупи, на зразок: 1 престол, 1 жертovníк, 2 великих підсвічники, 1 малий підсвічник, 1 шафа з книгами, 3 ікони, 3 електричні лампи... [5, *арк. 1—1зв, 4—9; 4, арк. 1—9*]. Вони неначе призначені для того, щоб не можна було встановити не тільки справжню історичну та художню цінність предмета, а й просто його вигляд.

Однак і на підставі цих матеріалів ми можемо встановити, що на той час в Софії Київській знаходилося, крім срібних царських врат із позолоченим іконостасом середини XVIII ст. в центральній наві, ще іконостаси з 26 і 37 образами, іконостас XVII ст. із 16 образами та 15 медальйонами, різьблені царські врата в бічних приділах та на хорах, близько 150 ікон, 1 рака з часточками мощей святих.

Усього, згідно з інвентарним списком, в Софійському соборі нараховувалося 836 предметів, в Трапезній церкві — 165. Зауважимо, що деякі ікони дослідники відносили до давньоруського часу, як, наприклад, ікони Миколи Чудотворця та Миколи Мокрого.

Після ліквідації ПОЛІРУ, в травні 1921 р., опис майна ризниці Софійського собору з метою взяття на облік всіх художніх цінностей та їхньої подальшої наукової обробки розпочала Комісія підвідділу мистецтв губернiального професійно-освітнього комітету НКО (губпрофосвіти). До участі в її роботі запросили інструктора-експерта музейної секції і священика Старокиївської парафії УАПЦ Ю. Красицького; співробітника губернської робітничо-селянської інспекції (губРСІ); протоєрея Малеого Софійського собору М. Браїловського, священика Стрельникова та Н. Полонську-Василенко як представників Російської Православної Церкви; від Всеукраїнської Православної Церковної Ради священика К. Соколовського [11, *арк. 75, 76, 78, 93, 99, 100*].

Робота з узяття на облік цінностей з Софійського собору гальмувалась через постійні конфлікти між представниками Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) та Російської Православної Церкви (РПЦ), органів влади та реорганізації пам'яткоохоронних установ [2, *арк. 9; 6, арк. 18, 34; 8, арк. 104—105; 10, арк. 74; 11, арк. 87, 109, 111*].

Остаточне підписання опису майна ризниці Софійського собору призначили на липень 1921 р., але через різні причини воно постійно відкладалось. В опису були посилення на до революційні списки, окремо вносилися нові надходження. До окремого списку записували речі, що мали художню та історичну цінність. Один примірник списків та акта залишили в ризниці, ключі від якої передали представникам УАПЦ та РПЦ [9, *арк. 168*]. Зазначалося, що всі речі ризниці взято на облік губкопмису і їхнє переміщення без дозволу останнього заборонялося.

Описи історико-художніх цінностей використовувалися під час конфіскації церковних предметів із храмів. Для вилучення культових

цінностей влада скористалася складним становищем під час голоду 1922 р.

Розуміючи катастрофічне становище голодуючих, патріарх Тихон закликав віруючих робити пожертви для надання допомоги в постраждалих райони. Для збору коштів утворився Всеросійський Церковний комітет допомоги голодуючим. Проте радянський уряд визнав таку організацію зайвою і наказав усі зібрані гроші передати урядовим органам [21, *113—115; 22, 10—11, 14—15; 29, 192—199; 36, 32—35*].

Всеукраїнська Православна Церковна Рада створила свою Комісію допомоги голодуючим. Її представники зверталися до віруючих під час богослужінь, піклувалися про організацію харчування голодуючих, організували збір коштів для них. У храмах ввели окрему статтю пожертв: на користь голодуючих [3, *арк. 1—7*]. Проте таку діяльність релігійних громад влада заборонила, натомість вирішила вилучити цінності з ризниць храмів.

Ще на початку 1922 р. більшовицька влада запровадила практику “обкладення церкви золотом і сріблом” у голодуючих губерніях [23, 427]. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) 8 березня 1922 р., слідом за Всеросійським, ухвалив постанову “Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим” [21, *15—18; 22, 39, 51; 27*].

Перед вилученням цінностей Державне Політичне Управління вирішило провести широку агітацію серед населення. Передбачалося підготувати та опублікувати відповідні статті у пресі, організувати доповіді-диспути із залученням голодуючих та пересувні виставки, в яких висвітлювати стан потерпілих [21, *115—118, 175*]. Після отримання перших цінностей планувалося відразу відправити ешелони з продовольством до голодуючих губерній, водночас зазначаючи, що вони отримані через реалізацію цінностей.

Під час підготовки до вилучення цінностей учені наголошували, що в церковних ризницях зберігалися не лише матеріальні цінності, а й унікальні історичні і художні пам'ятки, якими не можна жертвувати ні за яких обставин [15, *арк. 15; 18, арк. 11, 96; 19, арк. 256; 25*]. Вони

наполягали на тому, щоб вилучалися тільки речі, які мали значну матеріальну цінність за малої історично-художньої. Всеукраїнська Академія Наук сподівалася, що добір речей в церквах будуть проводити відповідні органи із залученням кваліфікованих фахівців від наукових організацій.

Про цінності Софійського собору митрополит В. Липківський зазначав, що серед них є предмети, що мають художньо-історичне значення, а також речі, які слугують тільки зайвим тягарем, оскільки не використовуються, а громада несе за них відповідальність [39].

Представники правління Київської спілки православних общин просили владу надати приходським громадам можливість викупувати призначені до вилучення предмети церковного начиння, виплачуючи їхню дійсну вартість. Проте більшовики не прийняли цієї пропозиції [33, 120—121, 130—135].

Відповідно до вимог науковців 21 березня 1922 р. вийшла інструкція “Про порядок вилучення церковних скарбів на користь голодуючих” [28]. Створювалася спеціальна комісія для вилучення церковних цінностей, яка призначала релігійній громаді день і час конфіскації. До роботи комісії залучалися від трьох до п’яти представників релігійної громади. При собі вони повинні були мати дореволюційний церковний опис чи інвентарний список, згідно з яким і вирішували, які речі можна передати для допомоги голодуючим. Усі предмети, що вилучались, обов’язково детально описувалися, відзначалися в храмовому списку та вносилися до окремого протоколу, який підписували як члени комісії, так і представники громади віруючих. Останні мали право вносити до протоколу свої зауваження та заперечення щодо передання на користь голодуючих речей, без яких неможливо правити богослужіння, та заміни їх іншими, менш коштовними. Предмети, що мали музейне значення, передавалися до губернських музеїв до особливого розпорядження комісії з вилучення церковних скарбів.

Проте на практиці часто не враховувалося положення, декларовані в нормативних актах, пам’яткоохоронців не залучали, а основну роль в комісіях із вилучення культових

речей відігравали представники органів влади та Народного Комісаріату Внутрішніх Справ (НКВС), фінансових установ. До обов’язків офіційних комісій із вилучення цінностей входив формальний прийом цінностей, переговори з віруючими тощо. До їхньої роботи планувалося залучати лояльне духовенство.

Необхідно зауважити, що вилучення цінностей із Софійського собору відбувалось в той період, коли не працювала спеціальна комісія з охорони та вивчення пам’ятки — Софійська Комісія [16, *арк.* 44—45, 52, 54; 24, 479—481].

14 березня 1922 р. в Софійському соборі працювала Комісія з перевірки майна в церквах та молитовних домах Києва. До участі в її роботі запросили представника релігійної громади та київського губкопмису [12, *арк.* 134]. Старокиївська Парафія УАПЦ звернулася до київського губкопмису з проханням зняти з обліку ті речі ризниці, які не мали історичної та художньої цінності і були відібрані для передання державним органам допомоги голодуючим.

Про вилучення цінностей з’явилися повідомлення у пресі. Наприклад, вказувалося, що 9 квітня 1922 р. із Софійського собору взято 2 хрести, панагію з діамантами та іншими каменями, срібні речі та перлини, а також золоту чашу — подарунок князя Г. Потьомкіна [40]. За свідченнями О. Повстенко [38, 179], під час вилучення речей із Софійської скарбниці загинула дорогоцінна збірка речей, в якій знаходилися високохудожні реліквії (деякі з них датувалися давньоруським часом, XV ст.) — коштовні облачення, панікадила, окуття з престолів тощо.

Цінності вилучали не тільки з церков, а й з установ, підвідомчих НКО, та музеїв, створених при храмах. З порушеннями пройшли вилучення з музею, заснованого з ініціативи губкопмису при Софійському соборі. Не зважаючи на протести пам’яткоохоронців, із цього закладу вилучили золоту чашу з фініфтями XVIII ст. — подарунок Катерини II та вийняли діамант із хреста XVIII ст. [18, *арк.* 6, 144]. Вислухавши аргументацію представника Комітету охорони пам’яток мистецтва і старовини Д. Щербаківського, Комісія з вилу-

чення пообіцяла більше з Софійського музею цінності не конфісковувати і склала акт про неправомірність вилучення.

Неправомірній діяльності Губзовнішторгу протидіяв Археологічний комітет Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН) та Губкопмис. Вони звернулись до ВУЦВК із протестом проти вилучення цінностей із музеїв і храмів, зокрема і з собору св. Софії, зробили все можливе, щоб ці цінності не залишили меж України [12, *арк. 147*; 15, *арк. 9*]. Також наголошувалося, що матеріальна цінність цих речей нікчемна порівняно з їхнім історичним значенням, використання подібних предметів як брухту є великою помилкою і продаж їх за кордон є нижчий гідності робітничо-селянської влади.

З протестами проти вилучень виступив також НКО УСРР [35, 295—297]. На своєму засіданні колегія комісаріату вирішила вказати на ті порушення інструкції, що були допущені під час вилучення історико-художніх цінностей із культових київських пам'яток, зокрема із Софійського собору та його музею, та вимагати повернення речей. Із відповідним листом НКО звернувся до ВУЦВК.

Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН) та Головополітосвіта НКО УСРР надали Д. Щербаківському та його помічникам мандати з правом вести в Харкові та Москві переговори про повернення неправомірно вилучених із київських музеїв і церков предметів історико-художнього значення [18, *арк. 5, 11*; 19, *арк. 194, 198*]. Всі відібрані спеціалістами речі передавалися до Першого Державного музею Києва.

Д. Щербаківський нарікав, що доводилося працювати в складних умовах: "...один чоловік фізично не може перебрати в день сто пудів речей, такі умови праці в Госхрані, пильно їх переглянути, вибрати з них старовинні, переписати й занотовувати останні. ...Умови перегляду речей в Госхрані досить тяжкі й тяжкі з одного боку, самі речі присилаються в Госхран в напівзнищеному виді — побиті, поломані, розвинчені на свої составні часті, так що членам Колегії доводиться багато часу гаяти на розшукування окремих частин старовинного потира або хреста і все ж таки залишати деякі прекрасні речі тільки в фрагментах.

З другого боку, розборка речей провадиться в такому швидкім темпі (100—120 пудів речей в день), в таких негігієнічних умовах щодня вісім годин напруженої праці в куряві серед безупинного стуку молотів, тріску розбиваємих ящиків, що виснажують до краю сили членів комісії, все ж неможливо поставити науковий бік праці на відповідну височінь..." [7, *арк. 40*; 19, *арк. 194, 368*].

Уже незабаром Д. Щербаківський звітував, що діяльність Комісії з відбору цінностей, вилучених в пам'ятках України завершена. За повідомленням вченого, "...усього таким чином переглянуто 3730 пудів, з яких відібрано 3077 музейних речей, загальною вагою 81 пуд, що дає 2,17% усіх речей... багато старовинних предметів було доставлено в Госхран зіпсутими, поломаними або тільки в фрагментах, так що їх не було рації залишати для музеїв..." [7, *арк. 39*].

На жаль, речі із св. Софії Д. Щербаківському не вдалося врятувати. Їх поспували ще під час транспортування й у Москві здали на брухт до приїзду комісії.

Слід зазначити, що частина речей з Софійського собору буда передана самою парафією в користування іншим парафіям, незважаючи на зобов'язання не переміщати цінності з собору. Зокрема, в користування іншій парафії була надана ікона Любецької Божої матері, що викликало протести пам'яткоохоронних та наукових організацій [17, *арк. 28, 30*].

Пізніше деякі предмети з Софійського собору, що мали історичне та мистецьке значення, були передані до організованого в 1926 р. музею на базі Києво-Печерської Лаври [33, 116]. Необхідно також вказати, що з огляду на недостатнє забезпечення охорони Софійського собору траплялись і прикрі випадки пограбування храму, іноді навіть серед білого дня [1, *арк. 36*]. Як зазначав І. Скуленко, перший директор музею, створеного на базі Софійського собору, відбувались і зовсім незрозумілі випадки зникнення речей: "...до всього того ще повадились оригінальні злодії: замки на місці, ґрати на вікнах цілі, а речі зникають..." [20, *арк. 1*].

Висновки. Протягом 20—30-х років ХХ ст. більшість культових цінностей, що знаходи-

лись в соборі св. Софії, вже були поза його межами. Як зазначав І. Скуленко, при перетворенні собору з храму на музей в 1934 р. "...прийняти від релігійної громади і скласти відповідного акта було доручено мені, як завідувачому філіала. В березні почали здачу-прийому. А що там було приймати? Переписали іконостаси, ікони, панікадила та 12 пар бархатних тапочок, що вживалися "при омовенні ніг". 5 травня 1934 року підписали акт,

що релігійна громада здала, а музейний городок прийняв у своє відання Софійський собор з усім майном..." [20, арк. 2].

Опис і взяття на облік цінностей Київської Софії в радянський період відбувалося складно, з огляду на низку переважно суб'єктивних чинників, їх вилучення здійснювалося часто неправомірно, і наразі іноді важко встановити, чи цінності втрачені назавжди, чи розпошені по різних музейних установах.

Література:

1. Алексеев В. А. Иллюзии и догмы / В.А. Алексеев. — М.: Издательство политической литературы, 1991. — 398 с.
2. Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922—1925 гг.: в 2 кн. / Н. Н. Покровский (подгот.), С. Г. Петров (подгот.). — Новосибирск, М.: Сибирский хронограф, РОССПЭН, 1997. — Кн. 1. — 599 с.
3. Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922—1925 гг.: в 2 кн. / Н. Н. Покровский (подгот.), С. Г. Петров (подгот.). — Новосибирск, М.: Сибирский хронограф, РОССПЭН, 1998. — Кн. 2. — 648 с.
4. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. / Василь Верига. — Нью-Йорк, К., Торонто: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. — 192 с.
5. Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Кисва / Редакція журналу Пам'ятки України; Тит Геврик. — К., 1991. — 62 с.
6. Державний архів Київської області. — Ф. р-862. Підвідділ з ліквідації майна релігійних установ при Київському губернському відділі соціального забезпечення. — Оп. 1. — Спр. 28. — Звіт про діяльність секції релігійного культу ЛІРУ за квітень 1919 р. — 9 арк.
7. Державний архів Київської області. — Ф. р-862. Підвідділ з ліквідації майна релігійних установ при Київському губернському відділі соціального забезпечення. — Оп. 1. — Спр. 210. — Циркуляри і розпорядження Наркомюсту про відокремлення церкви від держави за 1921-22 рр. — 38 арк.
8. Державний архів Київської області. — Ф. р-2412. Музей архів переходової доби. — Оп. 2. — Спр. 15. — Документи за 1919, 1922, 1923, 1925, 1926, 1927, 1932 рр. — 66 арк.
9. Державний архів Київської області. — Ф. р-4156. Київський губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини губернського відділу народної освіти. — Оп. 1. — Спр. 14. — Заяви громадян та листування з Київським, Чернігівським та іншими революційними комітетами про зарахування на посади, звільнення, виплату зарплат співробітникам архівного управління, археологічної секції державного музею та Губкопису про взяття на облік речей старовини та мистецтва. 3 січня — 6 квітня 1921 р. — 256 арк.
10. Державний архів Київської області. — Ф. р-4156. Київський губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини губернського відділу народної освіти. — Оп. 1. — Спр. 15. — Акти та описи предметів художньо-історичної цінності, взятих на облік губкописом. 3 січня — 29 квітня 1921 р. — 214 арк.
11. Державний архів Київської області. — Ф. р-4156. Київський губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини губернського відділу народної освіти. — Оп. 1. — Спр. 17. — Копії мандатів, посвідчень та листування з Київською Губернською Робітничо-Селянською Інспекцією, ВУКОПИСом та іншими установами про приймання майна антикварних магазинів, про збереження будинків з архітектурними цінностями та іншими питаннями. 3 березня — 21 вересня 1921 р. — 244 арк.
12. Державний архів Київської області. — Ф. р-4156. Київський губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини губернського відділу народної освіти. — Оп. 1. — Спр. 18. — Копії посвідчень, справи та заяви співробітників про надання відпусток, видання продовольчих пайків. Листування з Академією Наук, Губпрофосом та іншими організаціями про передачу Академії 2-го державного музею, про виплату зарплати співробітникам та іншим питанням. 19 квітня — 3 червня 1921 р. — 122 арк.
13. Державний архів Київської області. — Ф. р-4156. Київський губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини губернського відділу народної освіти. — Оп. 1. — Спр. 21. — Копії посвідчень співробітникам Губкопису та громадянам на дозвіл вивозу предметів за кордон. Листування. 2 січня — 21 квітня 1922 р. — 150 арк.
14. Документи трагічної історії України (1917—1927 рр.) / Редактор-упор. Бачинський П. П. — К., 1999. — 640 с.
15. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. — Ф. 233. Києво-Софійський собор. — Спр. 17. — Каталог рукописів Києво-Софійської бібліотеки. 1850 р. — 403 с.
16. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. — Ф. 233. Києво-Софійський собор. — Спр. 31. — Каталог книг друкованих Києво-Софійської бібліотеки. 1850 р. — 397 с.
17. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. — Ф. 279. Новицький О. П. — Спр. 830. — Новицький О. П. Комісія по студіюванню художніх цінностей, вилучених з церков та молитовних домів України. Записки, виписки з протоколів, копії листів до ВУАН та ін. 6 березня 1922 р. — 21 лютого 1931 р. — 16 арк.
18. Історія Академії наук України. 1918-1923 р. Документи і матеріали / АН України; Інститут української археографії; Центральна наукова бібліотека ім. В.І. Вернадського; Інститут архівознавства; Інститут рукопису / П. С. Сохань (відп. ред.), В.Г. Шмельов (упоряд.). — К.: Наукова думка, 1993. — 376 с.
19. Лист Київського археологічного інституту до Всеукраїнського центрального виконавчого комітету, Ради народних комісарів України. Наркомату освіти республіки, Всеукраїнської академії наук, Київського губернського виконавчого комітету

- про необхідність прийняття пам'яткоохоронних заходів в ході вилучення церковних цінностей у фонд боротьби з голодом // Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). — К.: Рідний край, 1991. — С. 365.
20. Науковий архів Інституту археології НАН України. — Ф. Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК). — Спр. 410. — Софійська Комісія. 1921, 1922, 1930, 1931 рр. — 83 арк.
21. Науковий архів Інституту археології НАН України. — Ф. Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК). — Спр. 410/3. — Софійська комісія. 28. 01. — 7. 11 1925 р. — 30 арк.
22. Науковий архів Інституту археології НАН України. — Ф. 9. Щербаківський Д.М. — Спр. 62. — Вилучення історичних та художніх цінностей з сейфів та церков УРСР. — 205 арк.
23. Науковий архів Інституту археології НАН України. — Ф. 9. Щербаківський Д.М. — Спр. 170. — Повернення церковних цінностей з Москви до України (перша і друга подорожі до Москви). 1922—1923 рр. — 334 арк.
24. Науковий архів Національного заповідника “Софія Київська”. — Група зберігання НАДР. — № 147/3. — Боротьба за Софію Київську (спогади першого директора Софійського заповідника І. Скулєнко). — Київ, квітень 1975 р. — 11 арк.
25. *Нестуля О.* Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури (1917—1920 рр.) / Полтав. наук. т-во краєзнавців та ін.; / Олексій Нестуля. — Полтава, 1993 — 90 с.
26. *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні 1917—1941 рр.: в 2 ч. / Національна академія наук України, Інститут історії України / Олексій Нестуля. — К., 1995. — Ч. 1: 1917 р.— середина 20-х років. — 280 с.
27. *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні 1917—1941 рр.: в 2 ч. / Національна академія наук України, Інститут історії України; Олексій Нестуля. — К., 1995. — Ч. 2: Кінець 20-х — 1941 р. — 216 с.
28. *Нестуля О.* Створення музею культури і побуту в Києві / Олексій Нестуля, Світлана Нестуля // Історія релігій в Україні: Праці XI Міжнар. наук. конференції (Львів, 16—19 травня 2001 року). — Львів: Логос, 2001. — Кн. 1. — С. 291—298.
29. О передаче имущества монастырских, церковных и других религиозных установлений в ведение Народного Комиссариата Социального Обеспечения // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 год. — Ч. 2. — С. 654—655.
30. *Пащенко В. О.* Держава і православ'я в Україні: 20—30-ті роки ХХ ст. / Центр пам'яткознавства Академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури; Володимир Олександрович Пащенко. — К., 1993. — 187 с.
31. *Петровъ Н.* Краткое обозрѣніе рукописей Киево-Софійской бібліотеки / Н. Петровъ. — К., 1901. — 22 с.
32. *Повстенко О.* Катедра св. Софії у Києві / Олексій Повстенко. — Нью-Йорк: Українська вільна Академія наук у США, 1954. — 471 с.
33. Про вилучення церковних скарбів в фонд допомоги голодним // Збірник узаконень та розпоряджень Робітничеселянського Уряду України. — 1922. — Ч. 11. — С. 182.
34. Про порядок вилучення церковних скарбів на користь голодаючим. Інструкція // Зб. узаконень та розпоряджень... — 1922. — Ч. 13. — С. 219—220.
35. Пролетарська правда: Щоденна газета Київського окружного комітету КП(б)У, Окружного виконавчого комітету й окрпрофбюро. — 1922. — 22 березня.
36. Пролетарська правда: Щоденна газета Київського окружного комітету КП(б)У, Окружного виконавчого комітету й окрпрофбюро. — 1922. — 12 квітня.
37. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 1. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет. — Оп. 8. — Спр. 128. — Листування з обласним виконавчим комітетом і райвиконкомами Київської області по розгляду скарг релігійних громад. 17 серпня 1932 р. — 29 грудня 1933 р. — 192 арк.
38. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 3984. Українська Автокефальна Православна Церква. — Оп. 1. — Спр. 1. — Листування представників церкви з радянським урядом про відокремлення церкви від держави. 1920 р. — 10 арк.
39. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 3984. Українська Автокефальна Православна Церква. — Оп. 1. — Спр. 276. — Документи комісії по допомозі голодуючим. 1922 р. — 7 арк.
40. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 3984. Українська Автокефальна Православна Церква. — Оп. 3. — Спр. 35. — Інвентарна опись Софійського собору. 1919 р. — 19 арк.